

מלחמת המפרץ

ראובן פדהצור*

מעבר לסוגיה המעניינת, שהתגלתה במלחמה זו, של מגבלות הכוח והעדר היכולת להשתמש בו בשל אילוצים מדיניים, נראה כי מתחייבת הפקת לקחים במספר תחומים יסודיים, המצויים בבסיסה של תפיסת הביטחון הלאומי. היתרון הפעם הוא, שתהליך הפקת הלקחים הזה יכול להתבצע במחיר נמוך למדי בחיי אדם וברכוש. לפיכך, ראוי להתמודד עתה עם ליקויים ומגבלות של התפיסה ושל הדוקטרינה הנוכחיות, כפי שנחשפו במהלך המלחמה, ולבצע את השינויים הנדרשים עוד בטרם יעמדו במבחן נוסף.

חמישה תחומי עיסוק וחשיבה שונים מחייבים עיון מחודש בעקבות לקחיה הראשונים של מלחמת המפרץ. הטיפול בחלקם הוזנח במהלך העשור האחרון; באחרים התגלו ליקויים; ולגבי אחדים מהם התברר במהלך ארבעים ימי המלחמה, שאינם תקפים עוד ומתחייב גיבושם מחדש.

חמשת התחומים האמורים הם:

- ★ מדיניות ההגנה בפני טילים בליסטיים.
- ★ מיגון האוכלוסייה האזרחית והכנת העורף לספיגת מתקפת טילים.
- ★ כושר ההרתעה של צה"ל.
- ★ כושר ההרתעה על שיגור טילים בליסטיים.
- ★ איסוף המידע והערכת המודיעין.

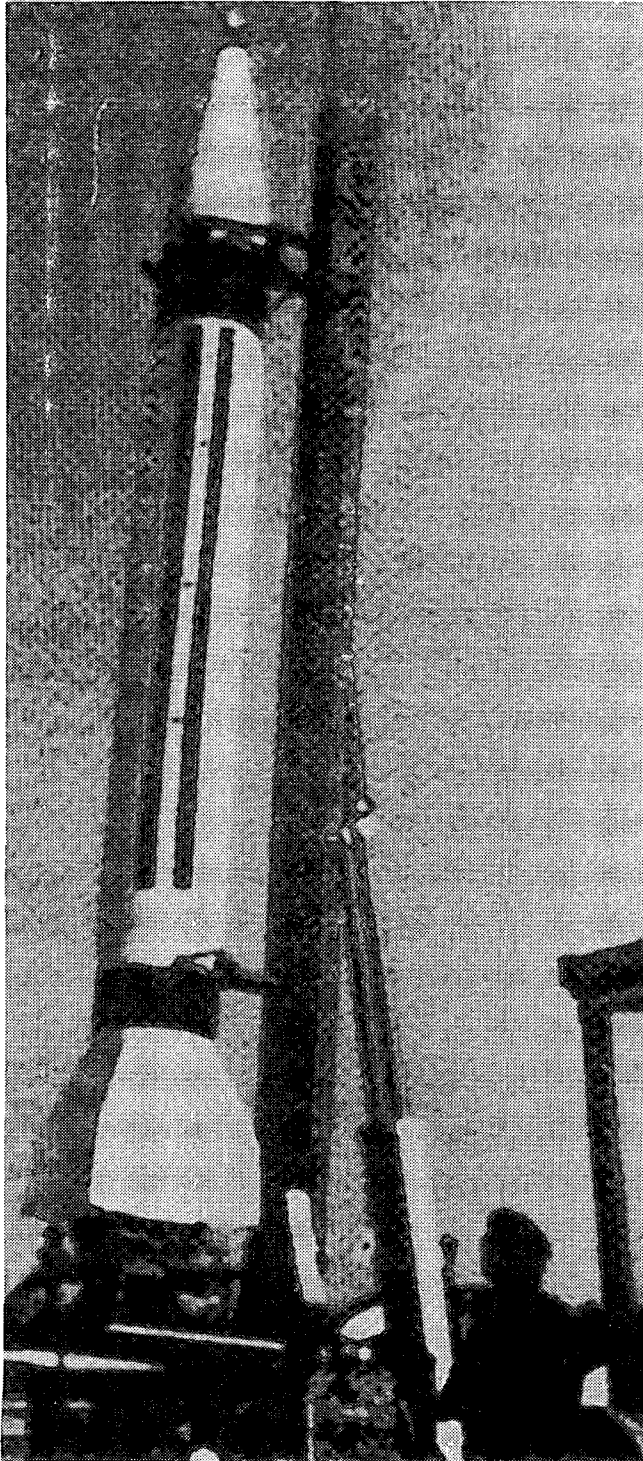
האיום הבליסטי ומדיניות ההגנה מפניו

קולות הנפץ שליוו את פגיעת טילי האל-חוסין העירקיים בתל-אביב ובחיפה ב-17 בינואר סימלו גם את קריסתם של כמה מיסודות התפיסה הביטחונית, בתחום ההתמודדות עם איום הטילים הבליסטיים. התפיסה המבצעית בנושא זה, שגובשה במטה הכללי בעשור האחרון, לא עמדה במבחנה הראשון.

ייחודה הבולט של מלחמת המפרץ בתולדות מלחמותיה של ישראל התמצה בכך שהיתה זו הפעם הראשונה שטריטוריה ישראלית הותקפה לאורך זמן מבלי שצה"ל הגיב על כך. היתה זו מלחמתה הפסיווית הראשונה של ישראל, שבה לא באו כלל לידי ביטוי עוצמתו הצבאית ותיכנוניו המבצעיים של צבאה.

* מרצה בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב וסופר "הארץ" לענייני ביטחון. הדברים מבוססים, בין היתר, על מאמרי המחבר בעיתון "הארץ".

עיון ביקורתתי ראשוני

טיל עיראקי "אל-חוסייך". כמותו נפלו בישראל במהלך מלחמת המפרץ.

ביסודה של תפיסה זו, שמקורה בחיל-האוויר, ואשר התקבלה גם עלידי חברי המטכ"ל האחרים, עמדה ההנחה כי די בכוח ההרתעה של צה"ל כדי למנוע ממדינאי ערבי רציונלי מלהחליט על שיגור טילים לעבר ישראל, בידועו את המחיר הכבד שתשלם ארצו על כך. להנחה זו היה על מה לסמוך, שהרי גם למצרים וגם לסוריה היו טילי קרקע-קרקע בעלי טווח פגיעה בישראל, והשתיים לא עשו בהם שימוש גם בעת שנקלעו למצבי מצוקה צבאיים חמורים.

במהלך שני העשורים האחרונים גובשו "כללי משחק" בין השחקניות המרכזיות במזרח התיכון, בכל האמור בשימוש בטילים הבליסטיים שברשותן. היו אלה "כללי משחק" לא כתובים, שהניסיון ההיסטורי חיזק את האמונה ביציבותם ובאימוצם עלידי שכנותיה של ישראל. בעיקרו של דבר התמצו כללי משחק אלה בשלושה תחומים:

1. אין מפציצים מטרות אזרחיות מן האוויר או בטילים בליסטיים.
2. הפצצת מטרות אזרחיות הינה לגיטימית אם היא מתבצעת באמצעות תותחים.
3. הפצצת שדות תעופה צבאיים, ובמידה מסוימת גם מטרות צבאיות נוספות בעומק המדינה, היא לגיטימית אם היא מתבצעת מן האוויר.

"כללי משחק" אלה הועמדו במבחן פעמיים מאז שגובשו: במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת שלום הגליל: טילי פרוג ששיגרו הסורים באוקטובר 1973 כוונו לעבר שדה תעופה צבאי בטח ישראל (רמת דוד) ופגיעתם ביישובים אזרחיים בסמוך לו אירעה בגלל מערכת הניווט וההנחיה הפרימיטיביות של הטילים הסוריים. גם התגובה הישראלית לשיגור הטילים הסוריים כוונה לעבר מטרה צבאית – מפקדת חיל האוויר הסורי בדמשק. צה"ל טרח להבהיר בפומבי כי אין הכוונה לתקוף אוכלוסייה אזרחית, אלא מטרה צבאית השוכנת (לרוע המזל), בקרבת שכונות

אזרחיות. המסר ששיגרה ישראל באמצעות התקיפה בלב דמשק הובן, והסורים נמנעו מלשגר טילים נוספים לעבר שטח ישראל.

גם לקראת סיום מלחמת יום הכיפורים, כאשר הצבא הסורי נמצא במצוקה חמורה מאוד, וצה"ל התקרב לדמשק, נמנעו הסורים מלעשות שימוש בטיילים הבליסטיים שהיו ברשותם, והיו ערוכים לשיגור. גם המצרים, בשעה שצה"ל התקרב עד כדי 100 ק"מ בלבד מקהיר, לא העזו להפר את כללי המשחק ולשגר טילים בליסטיים לעבר האוכלוסייה האזרחית. הם הסתפקו במספר ניסיונות לא מוצלחים לפגוע במטרות צבאיות בסיני באמצעות טיליהם. צבאותיהן של שתי המדינות לא עשו כמובן שימוש גם בנושק הכימי, שהיה ברשותם באותה תקופה.

במלחמת שלום הגליל, ב-1982, בשעה שחיל-האוויר הסורי ספג מכות קשות, ועשרות ממוטוסיו הופלו, לא הורה חאפז אסד לשגר טילים לעבר מטרות בישראל או לעבר יחידותיו של צה"ל, כפיצוי על נחיתותו האווירית. כל עוד לא תקפו הישראלים אוכלוסייה אזרחית, קובעים כללי המשחק שאסד דבק בהם, אין משגרים הסורים טילים.

כלומר, למעצביה של התפיסה המבצעית שהיתה אמורה להתמודד עם איום הטיילים הבליסטיים היה על מה לסמוך כאשר קבעו שהסיכויים לשיגורם של טילים בליסטיים לעבר מטרות אזרחיות בעורף הישראלי קטנים.. מציאותם של טילים כאלה בידי צבאות אויביה של ישראל אינה מחייבת, לפיכך, להקצות את סכומי הכסף האדירים הדרושים לפיתוחה של מערכת הגנה אקטיווית מפני טילים.

תוצאה נלווית לתפיסה זו באה לידי ביטוי בהזנחת נושא מיגון האוכלוסייה האזרחית. שהרי אם הסכנה לפגיעת טילים בעורף הינה כה קטנה ובלתי ריאלית, מדוע להתקש על בניית מקלטים לכל האוכלוסייה, או מדוע להשקיע סכומי כסף גדולים להפיכת המקלטים למוגנים גם מפני חל"ך.

עוד טענו במטה הכללי כי אם יתברר כי בכוונת מנהיג ערבי כלשהו להפר את "כללי המשחק" ולסכן את אזרחי ארצו בכך שיורה על שיגור טילים בליסטיים לעבר העורף הישראלי, יוכל חיל-האוויר לבצע גיחות הפצה בעומק שטחה של מדינתו ולהשמיד את משגרי הטיילים עוד בטרם ייעשה בהם שימוש. בשבוע הראשון של הלחימה התברר כי בשל אילוצים מדיניים, שאין להם ולא כלום עם יכולת מבצעית או תכנונים אופרטיוויים, לא ניתן לישראל להוציא לפועל "מכה מקדימה" מול הטיילים הבליסטיים העיראקיים. הבטחתו של ראש ממשלת ישראל לממשל האמריקני, עוד בטרם שוגרו הטיילים ממערב עיראק לעבר ישראל, כי בשום מקרה לא תהיה ראשונה לפתוח באש, ניטרלה מראש את אחד ממרכיביה של התפיסה הצבאית שעליה היתה מבוססת ההצטיידות של חיל-האוויר בתחום ההגנה מפני טילים.

מעצביה של מדיניות ההגנה בפני האיום הבליסטי גרסו כי במקרה הגרוע ישוגר לעבר העורף הישראלי מטח

טילים אחד ויחיד. אחריו ייצא חיל-האוויר, בכל מקרה, לתקוף את משגרי הטיילים ולחסל את האיום הבליסטי. איש ממעצביה של מדיניות זאת לא העלה בדעתו כי ייתכן מימושו של תסריט שלפיו יהיה העורף הישראלי נתון להתקפות של טילים בליסטיים במשך יותר מ-40 ימים, מבלי שצה"ל יפעל לחיסול האיום הזה.

צדקו מפקדיו הבכירים של צה"ל כאשר העריכו שבמטח הטיילים הראשון תוכל עיראק לשגר לעבר העורף לא יותר מתריסר טילים, שפגיעתם תהיה רעה אמנם, אך לא תגרום קורבנות רבים. בפועל כלל המטח הראשון שמונה טילים. הבעיה הייתה בכך שזה לא היה המטח היחיד ולאחריו המשיכו העיראקים לשגר טילים לעבר מטרות בישראל עוד ימים רבים.

התברר למפקדיו הבכירים של צה"ל ולצמרת המדינית, שאימצה את תפיסתיה הבסיסית, כי אין די בווייתור הישראלי על הוצאתו לפועל של עקרון המכה המקדימה נגד הטיילים העיראקיים, אלא שיש צורך נאלצת להמשיך במדיניות של "שב ואל תעשה". מדיניות כזאת לא נכללה כלל במסגרת תפיסת הביטחון הישראלית. מעולם לא תוכננה מלחמה שבמהלכה אין צה"ל מגיב כלל, במשך זמן כה רב, על פגיעה צבאית בשטחה של המדינה.

אחת מטעויותיהם של מגבשי המדיניות במטה הכללי הייתה ההתעלמות משינוי "כללי המשחק" הבליסטי במרחק התיכון. השינוי אמנם התחולל במרחק רב ובמלחמה אחרת, אך היה עליהם להשליך ממנו גם על הצפוי לישראל. מה שגרם לשינוי הכללים, וככל הנראה גם להתמוטטות מערכת הבלמים העדינה שמנעה שימוש מסיווי בטיילים בליסטיים לצורך פגיעה בעורף במלחמות האזור, הוא ההתדרדרות במלחמת המפרץ, ובעיקר המהלכים שהחלו בפברואר 1988 במסגרת מה שכונה לאחר מכן "מלחמת הערים". עיראק ואיראן החלו בשיגור טילים קרקע-קרקע לעבר ערים המאוכלסות בצפיפות, והרחבת המלחמה מהחזית אל העורף הייתה לאקט "לגיטימי".

החיבת החמור יותר בהשפעתה המצטברת של מלחמת עיראק-איראן על מדינות האזור בא לידי ביטוי בשימוש הנרחב בלוחמה כימית. בשלביה המוקדמים של הלחימה הקפידה עיראק לתקוף בגזים רק את כוחה הצבאי של איראן, וגם אז נעשה שימוש בנושק כימי רק נגד חיילים איראניים שנמצאו בטריטוריה עיראקית. אולם, לקראת סיומה של המלחמה תקפו מטוסים עיראקיים בנושק כימי גם אזרחים כורדים אשר, לטענת השלטון בבגדד, שיתפו פעולה עם איראן. התגובה הרפה של מדינות המערב על מותם של כארבעת אלפים אזרחים מהפצצות של נשק כימי אמורה היתה להדליק נורות אדומות גם בתל-אביב. היה צריך להיות ברור כי בשתיקה הרועמת הזאת של מדינות המערב, וארצות-הברית בראשן, יש משום מתן הכשר לשימוש בנושק כימי גם במלחמות אחרות ונגד אויבים אחרים.

ישראל אמנם התריעה והפנתה את תשומת הלב אל הפעילות העיראקית בתחום הנושק הכימי, אולם המסקנות,

בכל האמור בצורך לשנות את תפיסת האיום וההתגוננות של צה"ל מפני איום הטילים, לא הופקו.

מיגון האוכלוסייה האזרחית

התפיסה לפיה קטנים סיכויי נפילתם של טילים בעורף, והערכת היכולת המבצעית של חיל-האוויר לסכל את האיום הבליסטי העיראקי במקרה הצורך, השפיעו ישירות על התייחסותם של מגבשי מדיניות מיגון העורף.

ההמעטה בצורך להכין מקלטים לאוכלוסייה כולה, ולהכין את מגזרי המשק השונים לפעילות תחום איום הטילים, שהיה מנת-חלקם של בכירי צה"ל ומערכת הביטחון, לא השתנה גם לאחר 2 באוגוסט, עם פלישת עיראק לכווית. ההחלטה להורות לאזרחים להכין חדר אטום, ולהסתגר בו עם השמע צפירת האזעקה, הייתה בעיקרו של דבר תוצאתו של אילוף. למפקדים על נושא העורף התבררו, במהלך 1990 כאשר החלו להידרש לנושא, שלושה נתונים: א. אין במצא מיקלוט מספיק. באזורים מסויימים, ובמיוחד באזורי הסיכון בגוש דן, לא נמצאים מקלטים לחלק נכבד מהאוכלוסייה.

ב. גם המקלטים הקיימים אינם ערוכים ומוכנים להגן על האוכלוסייה מפני נשק כימי. המקלטים הציבוריים לא נבנו לספק הגנה מפני נשק כימי, ולא הייתה אפשרות למגנם מפני נשק זה בפרק זמן סביר ובעלות סבירה.

ג. גם באותם מקומות שבהם קיימים מקלטים ציבוריים, הם מצויים במרחק רב מחלק נכבד מהבתים, וההגעה אליהם תימשך מספר דקות גדול יחסית, מרגע הישמע הצפירה. זמן ההתרעה הצפוי, שאיש עדיין לא ידע באותה תקופה לאמוד אותו במדויק, היה

אמור להיות קצר מזה הדרוש לרוב האזרחים להגיע למקלט הציבורי. החשש היה שאם יפול טיל כימי, או אפילו קונוונציונלי, כאשר האזרחים נמצאים בדרך בין בתים למקלט, יגדל מספר הנפגעים במידה ניכרת.

אולם, גם כאשר התבררו נתונים אלה, ונשקלו אמצעי ההגנה מול האיום העיראקי לשגר טילים בליסטיים לעבר העורף, לא פתח צה"ל בפעולות להכשרתם של המקלטים הקיימים. הוחלט כי אין טעם בפעולה כזאת, בשל מצוקת הזמן ומחסור במשאבים, ויש למצוא פתרון אחר, שיעניק מענה טוב יותר לאיום הכימי.

באגף התיכנון של צה"ל בחן המרכז לניתוח מערכות (מנת"מ) את החלופות השונות להתגוננות אזרחית. רק ביולי 1990, כחודש לפני פלישת עיראק לכווית, המליצו מומחי אגף התיכנון על חלופת החדר האטום. אך מאז ועד נפילתם של טילי הסקאד בעורף הישראלי, לא תורגלה כלל מדיניות החדר האטום. למרות שבמהלך שבעת החודשים מאז הומלץ על חלופה זו, התקיימו תרגילים ומשחקי מלחמה רבים, לא שולב בהם נושא הכנת החדר האטום והשלכותיו על היערכות העורף.

זו הייתה אחת הסיבות לכך שלקראת אמצע ינואר נוצר מחסור בסרטי איטום. איש במערכת הביטחון לא פעל לבדיקת מצב מלאי סרטי האיטום בחנויות ולבחינת קצב ייצורם על-ידי המפעל העוסק בכך.

במערכת הביטחון לא התייחסו ברצינות גם לנושא הכנת המשק האזרחי ומערכת החינוך לאפשרות שיפלו טילים על העורף, שישבשו את מהלך החיים התקין. לא הוכנו תוכניות להפעלת חירום של המשק האזרחי, ותוכניות שיעדן התמודדות עם מדיניות הסברה לאוכלוסייה האזרחית שתוכל להוביל להרגעה ולהמשך

פעולות פינוי וחילוץ לאחר נפילת טיל במהלך מלחמת המפרץ

תיפעול סביר של מגזרים חיוניים בתחומי התעשייה והמסחר.

בהעדר הכנה כזאת ובהעדר תוכניות הסברה מתאימות, שותק המשק כליל מיד עם נפילתם של טילי הסקאד הראשונים. משך כשבועיים היה המשק משותק כולו, ומערכת הביטחון לא פעלה על מנת לחלצו ממצב שיתוק זה. גם מערכת החינוך הושבתה לחלוטין, ונדרש זמן ממושך עד לקבלת ההחלטה על חידוש הלימודים ברחבי הארץ.

נראה כי ההנחה שלא ישוגרו טילים לעבר העורף הישראלי עמדה גם ביסוד שערוריית הצופרים. לילי הטיילים הראשון התברר כי באזורים רבים ברחבי הארץ, ובהם גם בתל-אביב עצמה, לא נשמעה צפירת האזעקה. צופרים רבים התגלו כלא שמישים, ואחרים פעלו בצורה חלקית וקולם לא נשמע. צפירות האזעקה החלו להישמע בצורה סבירה רק לאחר מספר ימים, ולאחר עבודה מואצת במהלכה הוחלפו צופרים רבים והותקנו אחרים. בכפרים ערביים רבים לא נמצאו כלל צופרים.

את בעיית אי-בדיקתה מראש של מערכת הצופרים ברחבי המדינה במהלך ששת החודשים שקדמו למלחמה ניתן להסביר רק אם מבינים כי האחראים על מדיניות הגנת העורף העניקו סבירות נמוכה מאוד לאפשרות של פגיעת טילים בעורף הישראלי.

כושר ההרתעה של צה"ל

הכרסום בהרתעה הישראלית מול צדאם חוסיין, שהובילה להפתעה של נפילת טילי הסקאד בעורף, מקורה בתפיסה מוטעית של יעדי השליט העיראקי. לנסיון להניא את צדאם חוסיין מלשגר טילים לעבר ישראל לא היה מראש כל סיכוי להצלחה, משום שמטרתו העיקרית של נשיא עיראק היתה דווקא דחיקתה של ישראל להגיב על ירי כזה.

הנחתם של מקבלי ההחלטות בישראל, שניסו להרתיע את צדאם באמצעות הצהרות בוטות בדבר המחיר הנורא שישלם במקרה שישגר טילים לעבר העורף הישראלי, גרסה ששליט עיראק לא יהיה מוכן להסתכן בפגיעה ישראלית קשה באזרחי בירתו. טעותם היתה, שלא הבינו כי על פי תפיסתו של נשיא עיראק, התועלת שפיפק מהצטרפותה של ישראל למלחמה שווה את מחיר הפגיעה באזרחיו. לפיכך, כאשר הצהיר ראש הממשלה, יצחק שמיר, בתוכנית מוקד בטלוויזיה, ב-22 באוגוסט 1990, כי "אם הם יעזו לתקוף אותנו, הם ישלמו על כך מחיר איום ונורא", הוא שיחק לידיו של צדאם חוסיין והגביר דווקא את המוטיבציה שלו לשגר טילים לעבר ישראל.

שיגורם של טילי הסקאד לעבר ישראל היווה הוכחה ניצחת לכישלונה של ההרתעה הישראלית באמצעות האיום בענישה. במהלך המלחמה עורר הדבר חשש בקרב קובעי המדיניות בירושלים לפיו הימנעותה של ישראל מתגובה על ירי הטיילים לשטחה עלול לפגום באמינות כושר ההרתעה שלה בעתיד, ולגרום לכרסום מסוכן

באחד מיסודותיה החשובים של תפיסת הביטחון. משום כך מיהרו ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל להבטיח כי תגובתה של ישראל בוא תבוא. המחוייבות להגיב בכל מקרה, ובכך לשמר כביכול את כושר ההרתעה הישראלי, לא מומשה בסופו של דבר, ולאחר שהסתיימה המלחמה נותר לבחון מה אירע להרתעה הישראלית. בדיון על כושר ההרתעה ושימורו, יש להבדיל בין שני סוגים של הרתעה:

א. הרתעה מיידית.

ב. הרתעה כוללת.

ההרתעה המיידית היא זו המכוונת להניא את האויב מביצוע מהלך מוגדר, או לבטל סוג ספציפי של איום. משנכשלה הרתעה זו, נותרת שאלת אמינותה של ההרתעה הכוללת. על-פי הגדרתה חותרת הרתעה זו לביטול או לניטרול של כלל האיום הפוטנציאלי שמציב האויב על קיומה של ישראל.

בשלב מסויים של המלחמה דומה היה כי קובעי המדיניות בישראל הוסיפו נדבך חדש לתורת ההרתעה הישראלית. ברווח שבין ההרתעה המיידית להרתעה הכוללת נוספה הרתעה מסוג חדש – זו המכוונת למנוע את ההסלמה באופי אמצעי הלחימה שבהם עושה צדאם חוסיין שימוש.

שר הביטחון, משה ארנס, והרמטכ"ל, דן שומרון, הבהירו כי אם יחליט נשיא עיראק לעשות שימוש בנשק כימי נגד העורף הרי שמבחינתה של ישראל יהיה מדובר בקפיצת מדרגה ובשינוי עקרוני אפילו של כללי המשחק החדשים בין שתי המדינות. לדבריהם, יהיה זה קו אדום שחצייתו על-ידי עיראק תחייב תגובה ישראלית.

למעשה יצרו קובעי המדיניות בישראל מחויבות לתגובה אוטומטית של צה"ל על כל מקרה של שימוש בנשק כימי על-ידי העיראקים. במבט לאחור נראה כי ניתן לבקר את יצירת המחויבות הזאת, ומוטב היה להסתפק בהדגשת כושר ההרתעה הכוללת של ישראל, מבלי לפרטו ובלי לקשור אותו לפעולה זו או אחרת של עיראק.

זאת משני טעמים עיקריים. ראשית, התברר כי אפשר להמשיך ולהבליג על פגיעת טילים עיראקיים בעורף, ואף להפיק מכך רווחים מדיניים וצבאיים לא מבוטלים. על מקבלי ההחלטות היה להעריך כי ייתכן מצב שבו גם פגיעת טילים כימיים בעורף, שלא תגרום לאבדות רבות, תוכל לעבור ללא תגובה של ישראל, מבלי שהדבר ייחשב לפגיעה באמינות ההרתעה הכוללת שלה. במקרה כזה, דווקא להצהרות על תגובה אוטומטית על שימוש בנשק כימי היתה עלולה להיות השפעה שלילית על אמינות ההרתעה הישראלית.

שנית, גם אם היתה מתקבלת החלטה להגיב באופן אוטומטי בכל מקרה של שימוש בנשק כימי, אין זה ודאי שהיתה נמצאת מטרה שפגיעה קונוונציונלית בה היתה משקמת את כושר ההרתעה הישראלי בצורה מוכחת. לא ברור היה מה עוד ניתן לתקוף, כאשר מדי יום כותשים מאות מטוסים של מדינות הקואליציה כל מטרה אפשרית ברחבי עיראק.

ייתכן, עם זאת, שאירועי המפרץ ושבירת כללי המשחק על-ידי צדאם חוסיין, מבשרים את ניצניו הראשונים של עידן ההרתעה הגרעינית במזרח התיכון. קיימת אפשרות שהשימוש בטילים בליסטיים, והמגבלות שהתגלו ביכולת התגובה מולו, יחייבו, ככל שהטילים יהיו מסוכנים ומשוכללים יותר, לממש את ההרתעה הגרעינית. על ישראל לעשות הכל על מנת למנוע את התהליך הזה ולתרום לכך שזו לא תהיה אחת תוצאות מלחמת המפרץ.

כושר ההרתעה

אחד המרכיבים החשובים בתחום ההגנה מפני טילים בליסטיים הוא פיתוח יכולת התרעה. יכולת זו הופכת קריטית בתקופת משבר, והיא עשויה לאפשר נקיטת פעולות התגוננות מיידיות. פעולות אלה יכולות להקטין את מספר הנפגעים, במיוחד במקרה של התקפה כימית, במידה משמעותית ביותר.

לצה"ל לא היתה יכולת התרעה עצמאית ערב מלחמת המפרץ, והוא נאלץ לסמוך על ההתרעה שסיפקו לוויינים אמריקנים. ערוצי הקשר ונוהלי העבודה, בין מפעילי הלוויינים האמריקנים לבין מערכת ההתגוננות בישראל, השתפרו במהלך המלחמה. לאחר מספר ימי שיגורי טילי הסקאד גדל זמן ההתרעה – עד לכחמש דקות.

את ההסכמה של האמריקנים לספק התרעה לישראל השיגו נציגי מערכת הביטחון זמן קצר מאוד לפני שיגורי הטילים הראשונים משטח עיראק לעבר ישראל. בשל העובדה שהנושא הועלה רק ברגע האחרון, לא הספיקו שני הצדדים "לסגור" את כל הקצוות והתיאומים בצורה יעילה, ובימים הראשונים בוזבז זמן יקר בתהליך העברת המידע מהלוויינים האמריקנים עד לישראל. זו הסיבה שבילי השיגורים הראשון נשמעה האזעקה כמעט ברזמנית עם נפילת הטילים.

נושא ההרתעה מפני שיגורי טילים בליסטיים נותח בהרחבה בצה"ל בשנים האחרונות, ולפני יותר משנה הוחלט כי הצבא יצטייד במערכת מכל"מי התרעה, אשר תוכל להעניק התרעה של מספר דקות מול טילים שישוגרו ממרחקים הדומים לזה שממנו שוגרו טילי הסקאד העיראקיים. יש לציין כי ככל שקטן מרחק השיגור, כך יקטן זמן ההתרעה. לפיכך, מכל"מי ההתרעה יוכלו לספק זמן התרעה קצר מעט יותר מול טילים בליסטיים שישוגרו משטח סוריה לעבר ישראל.

אולם, מאז התקבלה ההחלטה העקרונית להצטייד במכל"מים, יש כוונה לשלב את המכל"מים האלה במערכת ההגנה האקטיווית מפני טילים, דוגמת מערכת חץ. במקרה כזה, עלולה להתעורר בעיה של התנגשות בין צרכי החץ בתחום טווח הגילוי והנעילה (יירוט הטיל התוקף אמור להתבצע על-ידי החץ במרחק של כ-100 ק"מ) לבין צרכי איתורם של שיגורי טילים במרחק של מאות קילומטרים.

בכל מקרה, עדיין לא הוחלט איזה סוג מכל"ם ירכש על-ידי צה"ל, ומה יהיה חלקה של התעשייה הישראלית

(במיוחד אלתא) בפיתוחו. גורם חדש נכנס למערכת השיקולים לאחר מלחמת המפרץ, משהתברר כי אפשר שממשלת גרמניה תממן חלק מעלות הפיתוח וההצטיידות של ישראל במכל"מי ההרתעה, ואולי גם של מרכיבים אחרים של מערכת ההגנה מפני טילים שמפתחת ישראל. אם אכן תאשר הממשלה הגרמנית את העברת הכספים לישראל ניתן יהיה להתבסס על מכל"מי התרעה שיפותחו על-ידי אלתא. לחברה ניסיון רב בתחום המכל"ם, והכוונה היא לפתח את מכל"ם ההרתעה על בסיס הטכנולוגיה שבה עושה אלתא שימוש במטוס הביון וההרתעה המוקדמת שפיתחה, מדגם פאלקון.

בהתחשב במשאביה המוגבלים של ישראל, לא יהיה זה סביר לקבל החלטה על כניסה לתחום פיתוחם של לוויינים להתרעה מוקדמת. אלה לוויינים גיאוסטציונרים, המשייטים בגובה 36,000 ק"מ. לישראל אין יכולת שיגור לוויינים לגובה כה רב, ופיתוח יכולת כזאת מצריך משאבים גדולים מאוד, שספק אם ניתן להקצותם מתקציבי הביטחון בשנים הקרובות.

זמן קצר לאחר שהסתיימה המלחמה קרא שר הביטחון, משה ארנס, למודיעין הישראלי לעשות "חשבון נפש". למרות הנסיגה הטקטית שביצע שר הביטחון, לאחר שעמד על השפעת דבריו, והצהרתו כי המודיעין הישראלי הוא הטוב בעולם, אין ספק כי הסיבה העיקרית לדבריו נעוצה בעובדה שבמהלך המלחמה מצא עצמו יותר מפעם אחת מול מידע מודיעיני לוקה בחסר.

אמנם אין המדובר במחדל, אך אין ספק כי התגלו ליקויים בעבודת ובתפוקת המודיעין, בתקופה שקדמה למלחמה ובמהלכה. ליקויים אלה מחייבים בחינה מעמיקה של תיפקוד מערכת המודיעין בשלוש השנים האחרונות, והפקת הלקחים המתבקשים.

עד לסיומה של המלחמה, ולמעשה גם לאחריה, לא היה המודיעין הישראלי מסוגל למסור למקבלי ההחלטות את מספרם המדויק של משגרי הטילים הניידים המצויים במערב עיראק. מבלי להידרש לסוגיית הקושי לאסוף מידע מסוג זה במרחק כה גדול מגבולה של ישראל, אין ספק שלמידע על מספרם ועל כשירותם של משגרי הטילים הייתה השפעה מרחיקת לכת על החלטותיהם של קובעי המדיניות בירושלים.

כישלון מודיעיני נוסף היה כרוך בהפתעה שהתגלתה עם שיגורם של מטחי הטילים לעבר העורף הישראלי. הפעם התבטא הכישלון בחשיפת תורת הפעלתם של הטילים הבליסטיים על-ידי הצבא העיראקי. התברר כי כל הטילים משוגרים באמצעות משגרים ניידים וכי אין הצבא העיראקי עושה כל שימוש במשגריו הניידים.

לפני שפרצה המלחמה ידע אמנם המודיעין הישראלי להצביע, ובכך היה אכן ראשון בין שירותי המודיעין בעולם, על הכנתם של אתרים למשגרי טילים ניידים במערב עיראק. המודיעין ידע גם את מיקומם המדויק ואת מספרם. אך מה שהמודיעין לא ידע הוא, שעל פי תורת הלחימה שלו אין הצבא העיראקי עומד לעשות בהם שימוש.

אין לבטל את הטעות הזאת כלא-חשובה, כפי שנוטים לקבוע אחדים. למרבה המזל, מי שביצע את מלאכת השמדת המשגרים היו טייסים אמריקנים, בריטים ואף סעודים, בעוד טייסי חיל-האוויר הישראלי לא נאלצו להתמודד עם העדרו של מידע מודיעיני חיוני בנושא המשגרים העיראקיים.

לפני המלחמה ידעו אנשי המודיעין לספר כי למפעילי המשגרים במערב עיראק יהיו דרושות בכל פעם לפחות שש שעות כדי לסיים את ההכנות לשיגור הטיל. זמן זה אמור היה לאפשר למערכות המודיעין השונות, האמריקניות והישראליות, לאתר את המשגר הפעיל ולהספיק להפנות אליו מטוסי תקיפה שישימדוהו עוד בטרם ישוגר הטיל. בפועל התברר כי המודיעין טעה במידה ניכרת בהערכת זמן ההכנה הנדרש לפני השיגור. לחיילים העיראקים הספיקה שעה וחצי בלבד כדי להשלים את ההכנות ולשגר את הטילים. כך צומצמה במידה רבה האפשרות לאתר ולהשמיד את המשגרים, ובמקרים לא מעטים הצליחו החיילים העיראקים לשגר את הטילים ולהספיק למצוא מחסה לפני הגעת מטוסי התקיפה.

גם לגבי היכולת הכימית של הטילים העיראקים לא היה מידע ברור ומוצק. המודיעין לא יכול היה לקבוע בוודאות כי אכן מצויים בידי עיראק טילי אל-חוסייין בעלי ראש נפץ כימי. ההחלטה שהתקבלה בצה"ל קבעה כי יש להתייחס לאיום הכימי כקיים, ועקב כך להורות לאוכלוסייה האזרחית להיכנס לחדרים האטומים.

את חשיבות המידע באשר ליכולת הכימית של הטילים העיראקיים יש להבין על רקע המשמעות שהיתה לה על מדיניות מיגון האזרחים. ידיעה בדוקה שלפיה אין ראשי נפץ כימיים לטילים העיראקיים, או שאין כוונתם לעשות בהם שימוש, הייתה משנה תכלית השינוי את המדיניות הזאת, ושולחת את האוכלוסייה האזרחית אל המקלטים בכל פעם שנשמעה צפירת האזעקה.

בעיקרו של דבר מדובר בטעות קונספטואלית. המודיעין נכשל בהערכה הכוללת של המצב המתהווה במפרץ בשנים האחרונות. לאחר שהסתיימה מלחמת איראן-עיראק העריכו באמ"ץ כי יחלוף זמן רב עד אשר עיראק תתאושש מנזקה ותהיה שוב לאויב המאיים על ישראל. בפועל התרחש תהליך ההתאוששות העיראקי במהירות רבה, מבלי שהמודיעין היה ער לכך.

הכישלון באיתור השינויים בתפיסה העיראקית ובגידול שחל באיום ממזרח, הוביל לקביעה שגויה של סדרי העדיפויות בדבר יעדיו העיקריים של המודיעין בשלוש השנים האחרונות. הוחלט באמ"ץ להשקיע משאבים מעטים בלבד מול עיראק ולהפנות את עיקר מאמצי האיסוף למדינות העימות השכנות. זו אחת הסיבות לכך, שבפרוץ המשבר הנוכחי במפרץ לא היה בידיו של המודיעין, כפי שרמזו שר הביטחון, מידע מספיק על עוצמתה הצבאית של עיראק, ובמיוחד על עוצמתה הטילית.

גם לאחר שפלשה עיראק לכווית והאיום על ישראל הפך למוחשי יותר, לא הופנו משאבים מספיקים כדי לאסוף מידע על המתרחש בעיראק. גם בחצי השנה

שחלפה מתחילת אוגוסט 1990 ועד לנפילת הטילים בעורף הישראלי, לא הצליח המודיעין הישראלי להניח ידו על מידע חיוני בתחום היכולת הטילית העיראקית, ולא הצליח לעמוד על כוונותיו של צדאם חוסיין. בסופו של דבר הופתענו כאשר שוגרו הטילים לעבר תל-אביב וחיפה, וניצבנו עד לסוף המלחמה מול לא מעט נעלמים שהמודיעין לא הצליח לפתורם.

העדרו של מידע מודיעיני מספק ומדויק העלה על סדר היום הציבורי את נושא פיתוחם של לווייני ריגול ישראלים. זמן קצר לאחר שהסתיימה המלחמה גילה שר הביטחון כי "תהליך פיתוחו של לוויין ריגול בישראל נמצא על סדר היום שלנו". התלות הרבה של צה"ל במידע מודיעיני שסופק לו על-ידי האמריקנים, כפי שהיה במהלך המלחמה במפרץ, הדגישה שוב את הצורך המבצעי בפיתוח יכולת מודיעינית אסטרטגית עצמאית.

מלחמת המפרץ הבהירה כי האינטרס האסטרטגי הישראלי חייב להתרחב אל תחומים גיאוגרפיים חדשים. היום אלה טילים בליסטיים עיראקיים המבוססים על טכנולוגיה מיושנת, שטווח פעולתם הוא 600 ק"מ, אך בתוך פחות מעשור ייתכן שמדינות ערביות מרוחקות עוד יותר יהיו מצוידות בטילים בליסטיים מתקדמים, ובהם גם בעלי ראשי נפץ לא קונוונציונליים.

מה שנראה כאיום ערטילאי, ייתכן שיהפוך מעתה לנדבך חשוב בתכנון האסטרטגי של ישראל. טילים בליסטיים ארוכי טווח בלבד ובערב הסעודית לא יהיו עוד בבחינת נתון סטטיסטי, אלא חלק מוחשי מן האיום שמערכת הביטחון תהיה חייבת לתת לו תשובה הולמת. לאחר שיגורם של טילי הסקאד העיראקיים לעבר העורף הישראלי אין עוד כל משמעות להערכות המודיעיניות באשר לסבירות השימוש בטילים בליסטיים על-ידי מנהיגי מדינות ערב השונות. מרגע שטילים כוונו לעבר אוכלוסייה אזרחית, חייבים מעצבי המדיניות בישראל להתייחס לאפשרות של שימוש נוסף בסוג נשק זה כאל נתון שיש להעניק לו פתרונות מבצעיים.

מבלי להיכנס לסוגיית פיתוחם של אמצעי הלחימה באמצעותם ניתן יהיה למנוע את שיגורם של טילים בליסטיים ממדינות מרוחקות לעבר ישראל, ברור שתנאי בסיסי לשימוש מוצלח באמצעים אלה חייב להיות מידע מודיעיני בזמן אמיתי. עד כמה מסובכת הבעיה הזאת תעיד הפעילות האמריקנית הממושכת שנועדה לחסל את איום טילי הסקאד העיראקיים. העדרו של מידע שוטף ועדכני הוא שמנע, בין השאר, את השלמת משימת השמדתם של משגרי הסקאד הניידים.

עד כמה יהיו חיוניים לצה"ל לווייני הריגול תעיד ההפתעה שבפניה ניצבו שירותי המודיעין של ישראל וארצות-הברית, עם שיגורם של טילי הסקאד העיראקיים לעבר ישראל וערב-הסעודית. המידע שהיה בידי אנשי המודיעין של שתי המדינות באשר למשגרי הטילים הניידים היה דל.

הפתעה נעימה הרבה פחות עלולה להיות נחלת המודיעין הישראלי בעתיד, כאשר במדינות רחוקות יפותח

טיפוס של לוויין ריגול. לוויין זה לא יהיה מצויד אמנם במערכות הביון עצמן, אך בלוויינים הבאים שתשגר ישראל יותקנו גם החיישנים שיעניקו לה את היכולת המודיעינית האסטרטגית העצמאית.

אין ספק כי תקופת הזמן הקצרה יחסית שחלפה מאז סיומה של מלחמת המפרץ אינה מאפשרת ניתוח מקיף של כל תחומי החשיבה הביטחונית שיש להם נגיעה למלחמה זאת. אולם, גם המידע החלקי הנמצא כבר היום בידינו מאפשר עיון בעל משמעות רבה באותם יסודות של תפיסת הביטחון הישראלית שהועמדו במבחן במהלך ימי הלחימה. זהו, כך יש להדגיש, עיון ראשוני בלבד, אך ברור כי הוא מצביע על ההכרח בבדיקה המעמיקה, שעל צה"ל ומערכת הביטחון לקיים. מלחמת המפרץ חייבת להדליק מספר נוריות אדומות אצל קובעי מדיניות הביטחון בישראל. עליהם להכיר בכך שהמלחמה חשפה את הצורך בעידכון חלק מהמוסכמות, שעליהן מבוססת החשיבה הביטחונית בעשור האחרון.

כושר שיגור של טילים ארוכי טווח. לא תמיד יתלכדו האינטרסים המודיעיניים של ארצות-הברית וישראל, כבמקרה העיראקי, כאשר לוויינים אמריקנים אספו מידע על איומים נגד ישראל. סביר להניח כי בחלק מהמקרים בעתיד לא תעניק ארצות-הברית שירותי לוויין לישראל, וצה"ל יאלץ לאסוף בעצמו את המידע המודיעיני.

במשך השנים התחזקה ההכרה בצמרת הישראלית בדבר הצורך לרכוש יכולת לוויינית עצמאית. פעולות מחקר ופיתוח מואצות, והקמתו של מרכז החלל במסגרת התעשייה האווירית, הובילו לשיגורם של שני הלוויינים הישראלים הראשונים מסדרת אופק. לא מכבר צוטט פרופסור חיים אשד, מסוכנות החלל הישראלית, בכתב עת אמריקני כמי שקובע כי כבר עתה מצויים בידי ישראל התשתית, הידע והניסיון הדרושים לפיתוח לוויין ריגול משלה.

הלוויין אופק 3 ישוגר עד לסוף השנה הנוכחית, ועל פי הערכותיהם של מומחי מודיעין במערב, מדובר באב

בשנים האחרונות פותחו מערכות מתקדמות ביותר לפיקוד ושליטה. בתמונה, מתקן אמריקני לתקשורת לוויינים בערב הסעודית.

